

ISSN: 1133-2190 (format imprès); 2014-0037 (format digital)

URL: <http://revistes.iec.cat/index.php/TSCG>

DOI: 10.2436/20.3002.01.3

Conflicte i cooperació: (dis)continuitats territorials a l'escenari fronterer Ceuta-Marroc

Xavier Ferrer-Gallardo

Nijmegen Centre for Border Research

Radboud Universiteit Nijmegen

x.ferrergallardo@fm.ru.nl

Resum

Aquesta contribució explora les dinàmiques territorials que discorren a l'escenari fronterer Ceuta-Marroc en el context de la reconfiguració de la frontera hispanomarroquina posterior a l'entrada d'Espanya a la UE. L'anàlisi s'efectua a través de les nocions de continuïtat i discontinuïtat territorial. En l'actualitat, les dinàmiques territorials entre Ceuta i el Marroc es caracteritzen, d'una banda, per l'existència d'un conflicte geopolític i la implementació de mesures de *securització* que allunyen els dos costats de la frontera. I de l'altra, per la presència d'una creixent interacció transfronterera motivada per l'afloreament de noves sinèrgies econòmiques i potencialitats de cooperació en la gestió del territori, que apropen Ceuta i el seu entorn. El text aborda l'entrellaçament d'aquestes dues lògiques territorials. Conclou subratllant les modificacions que s'estan produint en les relacions de poder entre Ceuta i el Marroc.

Paraules clau: Ceuta, Marroc, frontera, Unió Europea.

Resumen: *Conflicto y cooperación: (Dis)continuidades territoriales en el escenario fronterizo Ceuta-Marruecos*

Esta contribución explora las dinámicas territoriales que discurren en el escenario fronterizo Ceuta-Marruecos en el contexto de la reconfiguración de la frontera hispano-marroquí posterior a la entrada de España en la UE. El análisis se efectúa mediante las nociones de continuidad y discontinuidad territorial. En la actualidad las dinámicas territoriales

entre Ceuta y Marruecos se caracterizan, por una parte, por la existencia de un conflicto geopolítico y la implementación de medidas de securización, que alejan a los dos lados de la frontera. Y por otra parte, por la presencia de una creciente interacción transfronteriza motivada por el florecimiento de nuevas sinergias económicas y potencialidades de cooperación en la gestión del territorio, que acercan a Ceuta y a su entorno. El texto aborda el entrelazado de dichas lógicas territoriales. Concluye subrayando las modificaciones que se están produciendo en las relaciones de poder entre Ceuta y Marruecos.

Palabras clave: Ceuta, Marruecos, Frontera, Unión Europea.

Abstract: *Conflict and cooperation: Territorial (dis)continuities on the Ceuta-Morocco border scenario*

This contribution examines the development of territorial dynamics on the Ceuta-Morocco border region in the context of the Spanish-Moroccan rebordering that followed Spain's EU entrance. The evolution of border practice is canvassed through the confronting notions of territorial discontinuity and territorial continuity. Current territorial dynamics between Ceuta and Morocco are characterized by both the existence of conflictive geopolitical cross-border dialectics and the implementation of fortifying securitization measures. However, simultaneously, the border region is also marked by intensifying patterns of cross-border interaction which are sourced in the rising potentialities of economic and urban cross-border cooperation. In this light, the paper seeks to map the present intertwining of these apparently disagreeing territorial trends. To conclude, the paper underlines the ongoing modification of relational power between Ceuta and Morocco.

Key Words: Ceuta, Morocco, border, European Union.

* * *

1. Introducció

En certa manera, la doble tanca metàl·lica instal·lada a la frontera de Ceuta ha esdevingut una icona de l'actual dinàmica territorial entre aquesta ciutat nord-africana sota sobirania espanyola i el Marroc. No obstant això, es tracta d'una icona imprecisa. És a dir: d'una representació esbiaixada de la present arquitectura territorial de la regió. És clar que la maniobra de *securització*¹ desplegada al perímetre terrestre de Ceuta per tal d'aturar la immigració il·legal ha fet aflorar una lògica aclaparadora de segmentació espacial. Tanmateix, el gran potencial d'aquesta lògica eclipsa una altra realitat. Cal tenir en compte que l'escenari Ceuta-Marroc també alberga dinàmiques d'interacció entre els

1. Aquest terme ha esdevingut d'ús normal en la literatura sobre fronteres, malgrat l'Acadèmia no l'hagi incorporat encara. Fa referència al reforçament legal i simbòlic del perímetre fronterer, no únicament físic.

dos costats de la frontera cada vegada més intenses. Aquest article analitza la cohabitació d'aquestes dues lògiques oposades.

L'estructura del text és la següent. En primer lloc, es contextualitzen les dinàmiques territorials de la regió Ceuta-Marroc en el marc de la reconfiguració de la frontera hispanomarroquina, posterior a l'accés d'Espanya a la UE l'any 1986. En segon lloc, s'analitza la discontinuïtat territorial a l'escenari fronterer. És a dir: l'article s'ocupa d'un seguit d'indicadors que suggereixen desconexió i distanciament entre els dos costats de la frontera. En tercer lloc, el focus d'anàlisi se situa sobre la lògica de continuïtat territorial. O dit d'una altra manera, s'aborden una sèrie d'indicadors que suggereixen interacció i connexió entre els dos costats de la frontera. I, finalment, el text conclou posant l'accent en l'actual transformació de les relacions de poder entre Ceuta i el seu rerepaís. S'argumenta que aquesta transformació pot contribuir a l'assoliment d'una gestió més fluida del nou ordre territorial que emergeix a la regió fronterera Ceuta-Marroc.

2. La reconfiguració de la frontera hispanomarroquina

2.1. L'impacte de la refronterització

L'impacte de la refronterització hispanomarroquina posterior a l'entrada d'Espanya a la UE és crucial a l'hora d'entendre la quotidianitat territorial actual a l'escenari fronterer Ceuta-Marroc. Val a dir que aquest procés ja ha estat analitzat en una altra publicació (Ferrer-Gallardo, 2008). No obstant això, atès que el que aquí es presenta conforma una de les conseqüències directes d'aquest procés, se'n sitentitzaran les línies principals. Es traçaran les coordenades bàsiques del context en el qual es produeix el diàleg de (dis)continuitats territorials entre Ceuta i el Marroc (Ferrer-Gallardo, 2011a).

El reguitzell de transformacions que han afectat el complex fronterer hispanomarroquí² des del 1986 pot ser llegit com un triple procés de reconfiguració geopolítica, funcional i simbòlica. Pel que fa a la reconfiguració geopolítica de la frontera, cal destacar que el traçament de la frontera exterior de la UE implica la superposició de dues línies territorials diferents: la frontera entre Espanya i el Marroc, d'una banda, i la frontera entre la UE i els seus veïns, de l'altra. En aquest marc, emergeixen algunes comunalitats entre el paisatge fronterer dels períodes colonial i postcolonial. Es poden establir alguns paral·lelismes entre el que representava el 'lebensraum' (nacional) d'Espanya al nord d'Àfrica

2. El complex fronterer hispanomarroquí el conformen diversos segments: la frontera marítima entre la península Ibèrica i el continent africà, el fragment de la costa atlàntica que es troba entre el continent i les illes Canàries (7.446,6 km²), els límits entre les ciutats de Ceuta (19,4 km²), Melilla (13,4 km²) i els seus hinterlands al Magreb; i el seguit de microescenaris fronterers entre el Marroc i l'illa d'Alborán (7,1 km²), el penyal de Vélez de la Gomera (2,2 km²), el penyal d'Alhucemas (1,4 km²) i les illes Xafarines (Congreso 4,5 km², Isabel II 2 km², Rey Francisco 0,6 km²).

i el que, en el context postcolonial actual, representa l'espai politicoeconòmic (postnacional) euromediterrani. La imatge del Procés de Barcelona/Unió pel Mediterrani, complementada amb la imatge de l'anell de seguretat i prosperitat que planteja la Política Europea de Veïnatge, manté una certa semblança amb la lògica geopolítica d'expansió espanyola experimentada durant els anys del Protectorat. L'analogia entre l'escenari colonial i el postcolonial evoca la idea d'una frontera que, sobre la base d'una certa integració política i econòmica, segueix preservant una diferència institucional clau entre unitats territorials. El lema que plana sobre la Política Europea de Veïnatge, "tot menys les institucions" (Ferrer-Gallardo i Kramsch, 2012; Boedeltje i Van Houtum, 2011 i 2008; Jones, 2011; Kramsch, 2011; Jones i Clark, 2008; Escribano, 2005; Del Sarto i Schumacher, 2005) resulta il·lustratiu. Així, definint la geometria del seu contorn i dels seus processos d'ampliació (Bialasiewicz, 2011; Armstrong i Anderson, 2007), és a dir, decidint qui i què resta fora i qui i què resta dins –i com l'interior i l'exterior interactuen (Bialasiewicz, 2009)–, la Unió Europea es defineix ella mateixa des del punt de vista socioespacial. La refronterització hispanomarroquina (i les seves conseqüències) han de ser interpretades a la llum d'aquest procés d'autoafirmació geopolítica en el marc del qual la UE s'allunya i s'apropa al Marroc de manera simultània.

En relació a la dimensió funcional del procés de refronterització, cal accentuar la divergència creixent que existeix entre les necessitats de securització a la frontera exterior de la UE (vegeu Ferrero-Turrión i López-Sala 2012; Fernández Bessa i Mazkian 2008; Broeders 2007; Berg i Ehin 2006; Bigo 2001; Andreas 2000; Koslowski 2000; Lahav i Guiraudon 2000) i les implicacions de l'expansió de les polítiques comercials lliurecanvistes. D'una banda, en el marc de la liberalització de l'espai comercial euromediterrani³ la frontera esdevé més permeable vers els fluxos de mercaderies i capital. D'altra banda, la frontera passa a ser menys permeable davant dels fluxos de determinats tipus de migracions. A fi i efecte d'aturar l'entrada irregular d'immigrants, els controls a la frontera hispanomarroquina han estat reforçats, posant en marxa una bateria de mesures físiques i legals (Zapata-Barrero i Ferrer-Gallardo, 2012; Ribas-Mateos, 2011; Van Houtum i Boedeltje, 2009; Zapata-Barrero i De Witte, 2007). El desenvolupament del SIVE (Sistema Integrat de Vigilància Integrada) (Casas *et al.*, 2011; López-Sala i Esteban Sánchez, 2010; Migreurop, 2004), la creació de l'Agència Europea de Fronteres (FRONTEX) (Illamola Dausà, 2008; Carrera, 2007; Jorry, 2007) i la fortificació de les fronteres terrestres de la UE a Ceuta

3. Arran de la Conferència Euromediterrània de Barcelona de l'any anterior, el 1996 el Marroc va signar un acord d'associació amb la UE, que va entrar en vigor l'any 2000. L'acord contempla el lliure accés al mercat comunitari per als productes marroquins manufacturats, a canvi del desmantellament aranzelari progressiu del Marroc per als productes industrials de la UE. L'àrea de lliure comerç per a productes industrials UE-Marroc va entrar en funcionament l'1 de març de 2012. Vegeu: http://www.enpi-info.eu/mainmed.php?id_type=1&id=28145&lang_id=450&utm_source=4marketing-it%252C%25204dem.it&utm_medium=Email%2520Marketing&utm_content=Subscriber%2523606&utm_campaign=1%2520March%25202012%253A%2520EU-Morocco%2520free%2520trade%2520in%2520industrial%2520products%2520comes%2520into%2520effect (accés 1 març 2012).

i Melilla (Ferrer-Gallardo, 2007) constitueixen els tres pilars principals del procés de reconfiguració funcional de la frontera.

Pel que fa a la dimensió simbòlica de la seva reconfiguració, la frontera pot definir-se com un doble instrument (nacional i postnacional) de formació identitària. Amb posterioritat a la seva europeïtzació, el remarcatge simbòlic de la frontera contribueix a l'aprofundiment i a la (re)producció de la identitat col·lectiva postnacional de la UE (Ferrer-Gallardo, 2011b). En paral·lel, aquest remarcatge segueix sent una peça clau en la (re)producció de la identitat nacional espanyola. Els efectes col·laterals del procés de construcció socioespacial de la UE poden ser vinculats al llegat exclouent de la formació simbòlica d'Espanya posterior a l'episodi històric de la Reconquesta. En aquesta tessitura, la frontera hispanomarroquina pot ser entesa com un "productor d'alteritat" amb un passat fèrtil, però també amb un present fructífer. Marcar i reforçar la frontera amb el Marroc (i conseqüentment reforçar-ne també l'alteritat) ha estat utilitzat històricament com una eina al servei de la cohesió de la nació espanyola. De forma semblant, les tasques de 'protecció' i securització de la frontera exterior de la UE també juguen un rol simbòlic clau en el procés de forja territorial i simbòlica de la UE. Augmenten l'homogeneïtat de l'emergent identitat socioespacial de la UE. Afegeixen matèria prima al que Boedeltje i Van Houtum (2008, p. 361) anomenen l'abducció d'Europa per part de la Unió Europea, és a dir, a la invenció i fabricació d'una versió limitada d'Europa que condueix a noves formes de *containerització* espacial.

Sobre la triple base del procés de refronterització hispanomarroquina, a la següent secció de l'article s'analitzen les dinàmiques de discontinuïtat i continuïtat territorial a la regió Ceuta-Marroc. Les dinàmiques de discontinuïtat territorial fan referència al seguit de processos polítics, econòmics, socials i culturals que afavoreixen la desintegració espacial entre les dues bandes de la frontera. El focus se situa sobre quatre aspectes diferents: les fissures politicoterritorials, les friccions culturals-identitàries, les pràctiques comercials irregulars i les tasques de lluita contra la immigració irregular. Al seu torn, les dinàmiques de continuïtat territorial són conceptualitzades com la suma de processos que accentuen les convergències entre els dos costats de la frontera. En aquest cas, l'accent es posa sobre els quatre elements següents: l'existència d'un mercat laboral transfronterer, la intensificació de l'espai social transfronterer, la desinformalització de l'espai econòmic transfronterer i les potencialitats de cooperació institucional transfronterera.

2.2. Els contorns variables de l'escenari fronterer Ceuta-Marroc

La regió fronterera Ceuta-Marroc no és un espai nítidament demarcat. Mentre que el territori de Ceuta (19,48 km²) està delimitat de forma clara pel seu perímetre marítim (20 km) i per la seva frontera terrestre amb el Marroc (8 km), el costat marroquí de la regió fronterera engloba diverses unitats territorials. El

Figura 1. Estret de Gibraltar

perfil de la regió fronterera varia depenent de com es conceptualitzi i demarqui el *hinterland* (o “rerepaís”) de Ceuta. Si bé l'àrea d'influència de Ceuta podria circumscriure's a la ciutat marroquina de Fnideq (46 km²), el ressò de la frontera abasta, com a mínim, el conjunt de la regió de Tànger-Tetuan (11.570 km²). En qualsevol cas, en aquest treball, Fnideq és conceptualitzat com l'epicentre del vessant marroquí de la regió fronterera.

3. Discontinuitats territorials (conflicte/fortificació)

3.1. Discontinuitat políticoterritorial

‘Ville occupée’, ‘enclave coloniale’. Vet aquí dos exemples terminològics que il·lustren la manera com les autoritats marroquines fan referència a Ceuta. Ambdós revelen el no reconeixement de la sobirania espanyola de la ciutat. Posen de manifest, per tant, el no reconeixement de la frontera de Ceuta com a frontera oficial i legítima. Sens dubte, les reivindicacions territorials marroquines sobre Ceuta (Zurlo, 2008; Ballesteros, 2004; Cajal, 2003; García Flórez, 1999; Carabaza i Santos, 1992; Lazrak, 1974) són un element clau en el marc de l'arquitectura fronterera Ceuta-Marroc. Les disputes obstrueixen clarament la interacció entre Ceuta i el seu rerepaís. Si bé el diàleg entre les organitzacions de la societat civil espanyoles (sobretot andaluses) i les marroquines és intens, en el cas de la regió Ceuta-Marroc, el contacte transfronterer en aquest àmbit es produeix en molt poques ocasions.

L'existència de directrius oficials obstaculitzadores (ja siguin implícites o explícites) és un factor fonamental que cal tenir en compte. Nogensmenys, la manca de fluïdesa politicoinstitucional també ha de ser interpretada a la llum d'una llarga tradició de suspicàcia geopolítica. Aquesta suspicàcia, originada a l'època de la Reconquesta i renovada en el context colonial i postcolonial (Affaya i Guerraoui, 2006; Albet-Mas, 2006; López García, 2007; Martín Corrales, 2002; Villanova, 2004), està fortament incrustada en el paisatge geopolític quotidià de l'escenari fronterer. De fet, les discrepàncies hi afloren de manera cíclica. L'incident de l'illa Perejil de l'any 2002 (Cembrero, 2006; Gillespie, 2006; Planet i Hernando de Larramendi, 2003; La Parra Casado *et al.*, 2007; Szmolka, 2005) o la

controvertida visita dels monarques espanyols a Ceuta l'any 2007 (Ferrer-Gallardo, 2008) són dos exemples ben coneguts en el terreny de la discrepància bilateral.

En certa manera, podria argumentar-se que la quotidianització de la desavinença geopolítica arriba a pesar fins i tot més que les discrepàncies bilaterals oficials. En qualsevol cas, sembla clar que tant el nivell oficial com el nivell quotidià de la disputa geopolítica contribueixen al distanciament entre el costat espanyol i el marroquí. Els més de cent anys de desacords geopolítics han quedat esculpits al paisatge social i cultural de l'escenari fronterer. Malgrat tot, les dicotomies a la regió fronterera Ceuta-Marroc van més enllà de la contraposició de les nocions d'*Espanya* i *Marroc*. El procés d'alterització geopolítica i simbòlica associat a l'(EU)-ropeïtzació de la frontera també constitueix un element capital. Com indiquen Boedeltje i Van Houtum (2008, p. 362), de manera creixent, la UE adopta el perfil d'un estat de tipus supranacional. En aquest procés, la UE ha definit els veïns de la Unió, ha magnificat les diferències amb l'exterior i ha inventat una tradició, història, llegat i identitats 'europees'. Tal i com succeeix al llarg de tot el perímetre exterior de la UE, aquesta lògica de diferenciació i delimitació socioespacial es projecta sobre la regió fronterera Ceuta-Marroc. Per altra banda, cal tenir present com, alhora, els debats religiosos i *civilitzatoris* s'entrellacen de manera complexa amb les reivindicacions territorials nacionals i postnacionals.

3.2. Discontinuitat cultural

Des de la captura de Ceuta per part de Portugal l'any 1415, la frontera de la ciutat ha estat part d'una línia simbòlica de delimitació espacial entre les àrees d'influència del cristianisme i de l'islam. Al mateix temps, però, la frontera també ha funcionat com a zona de contacte i hibridació cultural. Entre Ceuta i el seu entorn s'estenen múltiples vincles culturals, ben fonamentats sobre la base d'un llegat històric compartit. Malgrat això, és cert que la frontera també ha demarcat durant molt de temps espais socioculturals (lingüístics, religiosos, nacionals) diferents. Per aquest motiu, els estigmes, els prejudicis, i els marcadors d'identitat excoients estan incrustats profundament a l'escenari fronterer. Si s'entén la cultura com el palimpsest de pràctiques, hàbits, codis, regles, religió, rituals i creences que governen una societat, es pot afirmar que, durant força anys, un tall cultural profund ha distanciat els dos costats de la frontera. Val a dir que malgrat que els ceutins musulmans tenen la nacionalitat espanyola, en la parla quotidiana dels fronterers, les categories 'musulmà' i 'marroquí' funcionen sovint com a categories intercanviables. El mateix succeeix amb les categories 'cristià' i 'espanyol'.

En aquest àmbit, la rellevància del creixement demogràfic de la comunitat musulmana de Ceuta⁴ resulta determinant. Tot i que un bon nombre de ciutadans marroquins de les zones veïnes entraven sovint a la ciutat amb finalitats comercials, fins el 1868 la legislació espanyola no els va permetre d'habitar-hi.

4. A Ceuta també hi viuen una petita comunitat jueva i una petita comunitat hindú.

És a partir d'aleshores quan un nombre reduït de marroquins que treballaven per a l'exèrcit espanyol comencen a donar forma a la comunitat musulmana de la ciutat. Malgrat tot, la major part dels ceutins musulmans no van poder accedir a la nacionalitat espanyola fins a mitjans dels vuitanta. L'any 1985, les manifestacions i lluites polítiques posteriors a l'aprovació de la Llei d'Estrangeria van fer possible la seva regularització (Planet, 1998). Anys més tard, el 2008, la població musulmana de Ceuta amb nacionalitat espanyola arribava als 30.537 efectius⁵.

El creixement de la població musulmana de Ceuta ha possibilitat la flexibilització i la destrucció d'algunes barreres culturals que existien amb el rerepaís. Però, alhora, ha suposat l'enduriment i la construcció d'algunes altres. La regularització dels ceutins musulmans va fer emergir noves línies divisòries que, d'aleshores ençà, els separarien dels musulmans de l'altra banda de la frontera –sense accés a la ciutadania espanyola/UE. Val a dir que, per a alguns ceutins cristians, el creixement de la comunitat musulmana de la ciutat equival a l'entrada progressiva de l'*altre* (del veí musulmà marroquí) a l'interior de Ceuta. D'alguna manera, l'esquema de discontinuïtat sociocultural que existeix entre els ceutins cristians i els ceutins musulmans reproduceix, a l'interior de Ceuta, l'esquema de discontinuïtat sociocultural que existeix entre part dels ceutins cristians i els veïns marroquins de l'altra costat de la frontera. Aquesta “reproducció d'alteritat” guanya pes si es té en compte que bona part dels musulmans ceutins també disposen de la nacionalitat marroquina a més de l'espanyola. La possessió de la doble nacionalitat és possible gràcies al Dahir Reial (Decret) de 1958⁶ que garanteix que la nacionalitat marroquina es transmet automàticament per filiació. No es perd mai.

En aquesta tessitura, l'imaginari col·lectiu d'un bon nombre de ceutins cristians està tenyit d'un sentiment d'amenaça fonamentat en un doble temor: d'una banda a la islamització i arabització de la societat local, i de l'altra a un canvi en l'estatus del territori (González Enríquez, 2007). Aquest doble temor es tradueix en una sensació de replegament cultural progressiu i en la incertesa sobre una hipotètica cessió de la sobirania del territori al Marroc, fet que accentua la separació mental i física entre part dels cristians ceutins i l'univers socioespacial de l'altra costat de la frontera. Tanmateix, cal assenyalar que, mentre això succeeix, al compàs del desenvolupament de l'economia marroquina, un nombre cada vegada més gran de ceutins cristians mostra un major interès pel que succeeix al rerepaís de la ciutat.

3.3. Discontinuitat del comerç formal

Malgrat la inexistència d'una duana comercial oficial, a la frontera de Ceuta amb el Marroc té lloc un trànsit de mercaderies febril –per força, de caràcter irregular. La noció d'irregularitat es defineix de diferent manera als dos costats

5. <http://www.elfaroceutamelilla.es/content/view/9689/62/>

6. Dahir n. 1-58-250 (21 safar 1378) portant Code de la nationalité marocaine (B.O. 12 sept. 1958, p. 1492).

de la frontera. A Ceuta, al comerç irregular sovint se'l denomina “comerç atípic”, i els actors polítics i econòmics tendeixen a subratllar els beneficis que reporta. Per contra, a l'altra banda de la frontera, les autoritats marroquines defineixen l'activitat comercial sense embuts com a contraban. En aquesta línia, argumenten que constitueix un obstacle per al desenvolupament de l'economia formal de la regió. En sintonia amb el no-reconeixement de la sobirania espanyola de Ceuta, el Marroc no permet el trànsit normalitzat (legal) de mercaderies a través de la frontera. Les autoritats marroquines sí que toleren, però, el flux irregular de mercaderies. És per això que l'activitat comercial irregular transfronterera es desenvolupa en el marc d'unes coordenades de contradicció entre el discurs oficial i el pragmatisme del dia a dia.

L'origen de l'actual model de comerç transfronterer Ceuta-Marroc data de la dècada dels vuitanta, quan l'arquitectura comercial de Ceuta va haver de fer front a transformacions significatives. Els canvis estaven associats al restabliment de la interacció econòmica entre Gibraltar i Espanya, per una banda, i a l'entrada d'Espanya a la UE, de l'altra. Entre els anys 1969 i 1982 Espanya va imposar un bloqueig a Gibraltar, tancant el pas fronterer que connecta la colònia amb el territori espanyol (Garcia, 2010; Gold, 2009). Per al sector comercial de Ceuta, el restabliment del diàleg fronterer entre Gibraltar i el seu rerepaís va representar un cop d'efecte negatiu. Després de més d'una dècada monopolitzant el comerç lliure d'impostos a la regió, Ceuta va haver de tornar a conviure amb la competència. Per altra banda, l'accés d'Espanya a la UE el 1986 també va empitjorar l'estat de l'economia local. Tot i que la ciutat va mantenir el seu estatus de port franc, i va decidir romandre fora del territori duaner de la UE, el descens dels aranzels d'importació a la resta d'Espanya va reduir el diferencial de preus entre la Península i Ceuta. En conseqüència, el comerç local va perdre competitivitat.

Durant el context transicional dels anys vuitanta, el mercat marroquí es va anar perfilant com una alternativa al mercat peninsular. La maquinària comercial ceutina va efectuar un viratge cap al sud. El comerç transfronterer irregular amb el Marroc es va intensificar, arribant a esdevenir un motor econòmic cabdal per a l'economia de la ciutat. I també per a la del seu *hinterland*. Des d'aleshores, el contraban a la frontera de Ceuta ha influït de manera notable en l'estructura econòmica del nord del Marroc. Malgrat els innegables efectes negatius del fenomen, el comerç irregular també ha reportat benefici econòmic al vessant marroquí de la frontera. Ha comportat la creació de llocs de treball (eminentment informals i/o formals poc qualificats i mal remunerats) i l'accés a determinats productes de consum que difícilment entraven al mercat marroquí de manera legal (i si hi entraven, es comercialitzaven a preus molt elevats). La remarcable expansió demogràfica i urbana de la ciutat fronterera de Fnideq⁷

7. D'acord amb el darrer *Recensement Général de la Population* de 2004, a Fnideq hi habitaven 53.526 persones. La població era notablement inferior el 1982 (13.613). A l'altra banda de la frontera, el creixement demogràfic no ha estat tan important. Segons l'*Instituto Nacional de Estadística*, l'any 1991 a Ceuta hi vivien 73.208 persones, 77.389 el 2008, i 82.376 el 2011.

(El Abdellaoui *et al.*, 2008; El Abdellaoui i Chikhi, 2002) indica que l'evolució de la indústria del contraban ha estat font d'oportunitat econòmica per a una gran bossa de població.

Tanmateix, d'uns anys ençà, a la regió bufen vents de canvi. L'esquema de comerç transfronterer evoluciona a causa de diversos factors. Cal destacar la gradual *defronterització* comercial entre la UE i el Marroc; els acords de lliure comerç signats pel Marroc amb els Estats Units i la Xina; i les importants inversions i transformacions infraestructurals al nord marroquí (El Abdellaoui *et al.*, 2008). Aquests elements contribueixen a l'esvaïment gradual del model de comerç fronterer vigent durant més de dues dècades. En el context d'una economia marroquina gradualment liberalitzada, el pes del punts alternatius (i legals) d'entrada de mercaderies augmenta. En conseqüència, i en paral·lel a la intensificació del comerç formal, en els darrers anys la interacció comercial irregular a la regió fronterera Ceuta-Marroc ha anat decaient. La seva influència ha anat minvant tant en termes econòmics com en termes socials.

Figura 2. Flux de mercaderies a la frontera de Ceuta

Foto: Xavier Ferrer Gallardo

3.4. Discontinuitat de la migració

La lluita contra la immigració il·legal constitueix la principal raó de ser del sistema de securització instal·lat al perímetre terrestre de Ceuta. D'ençà l'entrada d'Espanya a la UE, la frontera de la ciutat es va anar fortificant per tal de blocar

l'entrada irregular de ciutadans provinents, sobretot, de l'Àfrica subsahariana. La tanca permet incrementar el component de selectivitat que caracteritza la gestió de la frontera exterior de la UE. Facilita el procés de discriminació entre els immigrants desitjats i els no desitjats (Van Houtum, 2010). Els ciutadans marroquins són a la primera línia d'aquest règim discriminatori. La tanca metàl·lica no obstrueix la seva mobilitat a través de la frontera. La filtra. Tal i com estipula l'acord d'accés del Regne d'Espanya a la convenció que implementa l'Acord de Schengen de 1985, els marroquins registrats a la província de Tetuan poden accedir a Ceuta sense la necessitat de visat, durant un temps no superior a 24 hores. És important remarcar que aquestes especificitats aplicades a Ceuta (i també a Melilla) no es veuen afectades per una altra excepció al règim de Schengen més recent. És a dir, per la Regulació del Parlament Europeu i del Consell del 20 de desembre del 2006 que ordena el trànsit fronterer local a les fronteres exteriors terrestres dels Estats membres i esmena les provisions de la Convenció de Schengen⁸.

Des que el 1991 Espanya va passar a formar part del territori Schengen, Ceuta ha estat un element clau en el marc del diagrama de migracions africanes (i també asiàtiques) cap a la Unió Europea (Zapata-Barrero i Ferrer-Gallardo, 2012; De Haas, 2008; Carling, 2007; Collyer, 2007; Khachani, 2006; Düvell, 2005 i 2007; Lahlou, 2005; Ramírez Fernández i Jiménez Álvarez, 2005; Fekete, 2004; Gold, 1999). La ciutat ha esdevingut una porta d'entrada a la Unió Europea, al continent africà. Durant les dues darreres dècades les mesures de securització s'han endurit i sofisticat. Alhora, també ho han fet les estratègies d'entrada irregular. Els anys 1995 i 2005 constitueixen dos punts d'inflexió cabdals en l'evolució de les dinàmiques de securització a l'escenari fronterer Ceuta-Marroc. L'11 d'octubre de 1995 va tenir lloc a Ceuta un episodi d'aldarulls, provocat per un grup de 400 immigrants irregulars d'origen subsaharià. Havent entrat a la ciutat de manera il·legal, i atès que alguns d'ells feia més de 2 anys que hi eren, els immigrants demanaven ser traslladats a la Península (Gold, 2000, p. 125). La protesta va degenerar en una batalla campal entre immigrants, la policia i alguns habitants de Ceuta. Els esdeveniments van situar la problemàtica dels immigrants al bell mig de l'agenda política local, espanyola i comunitària. D'alguna manera, el binomi immigració-fortificació va començar a aflorar en l'imaginari col·lectiu. S'iniciava la impermeabilització de la frontera de la UE al continent africà. El tall físic, és a dir, la ruptura de la continuïtat territorial, començava a materialitzar-se.

El segon punt d'inflexió cal situar-lo una dècada després, l'any 2005. En comparació amb l'any anterior, el 2005 s'havia produït un canvi estadístic notable pel que fa a les dinàmiques d'immigració irregular. La implementació del SIVE, juntament amb la major col·laboració entre les autoritats espanyoles i marroquines, va suposar una caiguda del 37% en l'arribada d'immigrants a les

8. http://europa.eu/legislation_summaries/justice_freedom_security/free_movement_of_persons_asylum_immigration/l14506_en.htm

costes de la península Ibèrica (European Commission, 2005). En conseqüència, la pressió migratòria a les fronteres de Ceuta i Melilla va augmentar de manera remarcable. La tardor del 2005 es van multiplicar les entrades irregulars a través del perímetre. Centenars d'immigrants van poder creuar la frontera a través de les tanques, però molts més no ho van aconseguir. El 29 de setembre de 2005 van morir 5 immigrants que provaven de creuar irregularment la frontera de Ceuta (Van Houtum i Ferrer-Gallardo, 2010). Els successos de la tardor de 2005 van precedir el reforçament de la tanca i la intensificació dels controls fronterers, tant per part espanyola com per part marroquina (Blanchard i Wender, 2007; Ferrer-Gallardo, 2007). A partir d'aleshores, el nombre d'entrades irregulars es va reduir. Tanmateix, se'n van seguir produint: 339 l'any 2009, 561 el 2010 i 1.402 el 2012.⁹ El cas de Sambo Sadiako, un senegalès de 30 anys, il·lustra la persistència d'episodis tràgics a l'entorn del perímetre de Ceuta. En Sambo va provar de creuar la frontera el 7 de març de 2009 però no ho va aconseguir. El seu cos es va quedar atrapat a la tanca metàl·lica. Es va fer una ferida al braç amb el material tallant de la tanca i es va dessagnar fins a la mort.¹⁰

Figura 3. El perímetre Ceuta-Marroc

Foto: Xavier Ferrer Gallardo

9. *El Pueblo de Ceuta*, 22 de gener de 2012, <http://www.elpueblodeceuta.es/201201221201.html> (consultat 25/01/2012); Ferrer-Gallardo i Kramsch, 2012.

10. *El Faro de Ceuta*, 7 de març de 2009, <http://www.elfarocutamelilla.es/content/view/28875/69/> (consultat 25/04/2009).

4. Continuitats territorials (cooperació/interacció)

4.1. Continuitat laboral

La consolidació d'un mercat laboral d'abast transfronterer és un indicador fonamental de continuïtat territorial a l'escenari Ceuta-Marroc. Com ja s'ha dit, la *schengenització* excepcional de la frontera de Ceuta permet el flux diari de milers de treballadors marroquins provinents de les àrees veïnes¹¹. En aquest context, el nombre de treballadors transfronterers legals creix any rere any¹². També creix, no obstant això, el nombre de treballadors empleats de manera irregular. A banda dels que participen en les activitats vinculades al comerç transfronterer informal, els ciutadans marroquins que treballen a Ceuta ho fan principalment en el sector domèstic –neteja, cura d'infants i gent gran, etc.– (les dones) i en el sector de la construcció (els homes). De manera creixent, marroquins i marroquines també van ocupant llocs de treball en l'àmbit de l'hostaleria. Cal subratllar que, a Ceuta, la importació de treballadors transfronterers marroquins coexisteix amb unes taxes locals d'atur particularment altes. De fet, Ceuta, amb un 20,3% és al capdamunt de la llista de territoris de la UE amb més atur. Només la superen quatre territoris francesos d'ultramar (Reunió, Guadalupe, Martinica i la Guaiana Francesa)¹³.

La continuïtat transfronterera del mercat laboral és inseparable de les asimetries socioeconòmiques (poder adquisitiu, drets laborals) que existeixen entre Ceuta i el Marroc. De fet, a Ceuta el nombre de llocs de treball que no es cobreixen amb població local –perquè sovint impliquen condicions inacceptables d'acord amb els estàndards espanyols i comunitaris– és significatiu. La possibilitat de cobrir aquestes vacants amb treballadors transfronterers resulta una opció atractiva per als empresaris locals. Alhora, també contribueix a augmentar el poder adquisitiu de part de la població marroquina de l'àrea fronterera. Més enllà del benefici associat a la indústria del contraban, les migracions interiors marroquines cap a la regió fronterera (així com també la seva expansió demogràfica i urbana) han de ser interpretades en el marc dels paràmetres de l'anteriorment esmentada *schengenització* excepcional de la frontera de Ceuta. La dinàmica laboral transfronterera està exposada a les volàtils relacions bilaterals hispanomarroquines. Cal dir, doncs, que la discontinuïtat politicoterritorial que reverbera a l'escenari fronterer obstrueix clarament una regulació de les seves potencialitats més eficient.

11. La Delegació del Govern Espanyol a Ceuta estima que entre 20.000 i 30.000 persones creuen diàriament la frontera. El nombre de creuaments no es correspon amb el nombre de creuadors, atès que molta gent, sobretot els que es dediquen al comerç irregular, creua la frontera més d'una vegada al dia. A més a més, els treballadors fronterers (legals i il·legals) creuen la frontera de Ceuta com a mínim dues vegades, per entrar i per sortir.

12. 1.139 el 2003; 1.283 el 2004; 1.669 el 2005; 1.913 el 2006 (*Consejo Económico y Social de Ceuta*, 2006).

13. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7892773.stm> (16 febrer 2009, accés 10 abril 2009).

4.2. Continuïtat social

Empesos sobretot pel creixement demogràfic de la comunitat musulmana de Ceuta, els patrons d'interacció social transfronterera es multipliquen. El lligams familiars transfronterers proliferen i, a la vegada, l'espai per a la continuïtat lingüística, religiosa i relacional s'expandeix. Durant els anys del Protectorat Espanyol del Marroc (1912-1956), la intervenció colonial actuava com el principal transportador de variables culturals (llengua, gastronomia, costums, estructura política, etc.) a través de la frontera. Avui en dia, la interacció sociocultural transfronterera s'intensifica, sobretot, a causa del pes creixent que adquireix la comunitat musulmana de Ceuta.

Val a dir que aquesta intensificació de la interacció funciona en ambdues direccions. Durant els caps de setmana, un nombre considerable de ceutins (musulmans i cristians) creuen la frontera per tal de consumir productes i serveis a preus més baixos. A la vegada, la compra de segones residències a "l'altre costat" també prolifera entre els ceutins. Aquest fenomen es produeix mentre, a la ciutat, l'imaginari col·lectiu tradicional de desconfiança cap als marroquins es va reconfigurant. A la llum de la modernització econòmica del Marroc, semblen perdre pistonada alguns prejudicis i pors atàvicament arrelats a la societat local. La frontera de Ceuta comença a estimular la mobilitat internacional d'alguns ciutadans que fins ara miraven en una altra direcció. En certa manera, per a aquests ciutadans, la frontera està esdevenint el que Spierings i Van der Velde (2008, p. 500) descriuen en referència a la frontera entre els Països Baixos i Alemanya: una porta entreoberta que desperta la curiositat, que invita a explorar la regió fronterera, per exemple a través del consum. Per descomptat, les pràctiques transfrontereres de consum també discorren en l'altra direcció. Més enllà dels vincles laborals i familiars, els desplaçaments a Ceuta per tal de consumir productes i serveis d'ordre divers també formen part de la quotidianitat de molts marroquins. Sobretot durant els períodes de vacances. Tanmateix, cal no oblidar que no tothom pot gaudir del dret a la mobilitat transfronterera. De fet, al Marroc, només els ciutadans que resten sota el paraigües de la *schengenització* excepcional de la frontera poden gaudir-ne. Tots els ciutadans de la UE, en canvi, poden creuar la frontera lliurement. Abans de 1991 també tots els ciutadans marroquins podien fer-ho. La involució en aquest àmbit és manifesta.

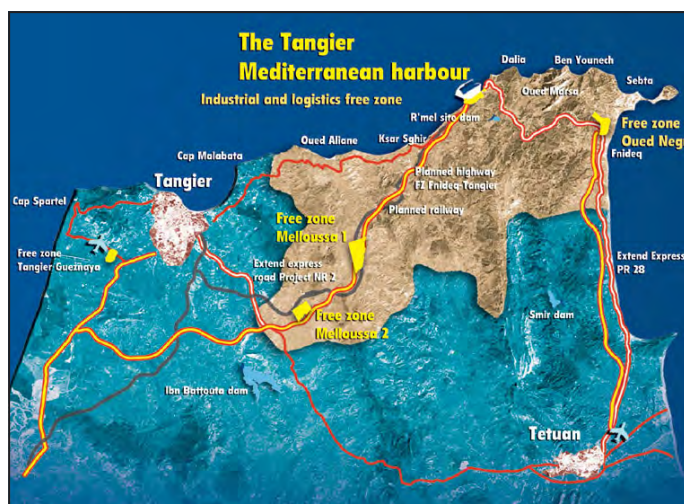
Pel que fa a les dinàmiques de continuïtat social entre els dos costats de la frontera, el rol de la religió és fonamental. La continuïtat transfronterera de la religió islàmica s'intensifica per dos factors: el creixement demogràfic del ceutins musulmans d'una banda, i la connexió formal entre les institucions islàmiques de Ceuta i l'Estat marroquí, de l'altra. Cal recordar que el rei del Marroc, Mohamed VI, és anomenat Príncep dels Creients (*Amir al Moumenin*) –dels creients musulmans del Marroc i també dels de Ceuta. A banda de la continuïtat transfronterera de la pràctica de la religió islàmica (cada vegada més consolidada arran del creixement demogràfic de la població ceutina d'origen

marroquí), és important tenir en compte la continuïtat transfronterera entre les institucions que orbiten al voltant de l'islam i que alguns imams de mesquites de Ceuta estan vinculats amb el Ministeri d'Afers Islàmics del Marroc. Sens dubte, per altra banda, els mitjans de comunicació també juguen un paper determinant com a transmissors culturals. Es pot parlar, de fet, d'una certa continuïtat entre l'imaginari comunicatiu de Ceuta i el seu entorn. Tradicionalment, el senyal de les televisions i ràdios que emeten per a Ceuta també ha arribat a l'altre costat de la frontera. Això no obstant, l'impacte d'aquesta realitat és cada vegada menor atès que els canals marroquins, i sobretot el canals àrabs per satèl·lit, han incrementat i consolidat la seva audiència a la regió.

4.3. Continuïtat econòmica

En paral·lel a la ja descrita decadència que envolta el comerç fronterer irregular a la regió Ceuta-Marroc, l'espai potencial per a la interacció econòmica transfronterera s'eixampla. La modernització i l'obertura econòmica del Marroc constitueixen dos factors contextuais essencials. El creixent entrellaçament de les estratègies turístiques entre Ceuta i el seu entorn, i el també creixent pes adquirit per les inversions immobiliàries transfrontereres semblen apuntar en aquesta direcció. Durant força temps, l'economia de Ceuta ha estat fonamentada en l'endarreriment econòmic marroquí. L'escenari que s'albira suggereix el capgirament d'aquesta lògica. Sobretot durant les tres darreres dècades, Ceuta ha exercit de subministrador informal de mercaderies per al nord del Marroc. Però aquest rol s'està transformant. A través de la signatura de diversos acords de lliure comerç, el Marroc ha reduït els seus aranzels a la importació. Aquestes reformes coincideixen amb les transformacions urbanístiques i infraestructurals de gran abast que experimenta el nord del país. El projecte Tanger-Med és el paradigma d'aquest nou escenari de canvi territorial i econòmic (Zemni i Bogaert, 2011; Barthel i Planel, 2010; fig. 4).

Figura 4. Projecte Tanger-Med

Font: http://mcs.hackitectura.net/show_image.php?id=519&scale_size=0&nocount=y (accés 25/04/2009).

En aquest context, la inexistència d'una duana comercial normalitzada entre Ceuta i el Marroc actua com una interferència crucial en les dinàmiques de continuïtat econòmica transfronterera. Atura les sinèrgies econòmiques entre els dos costats de la frontera. Davant d'aquesta situació, es multipliquen les veus que (sobretot des de Ceuta) reivindiquen la formalització de les dinàmiques d'interacció econòmica. Alhora, amb l'objectiu d'emmotllar la ciutat a les noves circumstàncies econòmiques, en els darrers anys Ceuta ha debatut al voltant de la integració a l'espai duaner de la UE. La integració implicaria canvis substancials a diversos nivells, atès que requeriria la renúncia a l'estatut de port franc de què gaudeix la ciutat. Tant l'establiment d'una duana comercial oficial, com la integració de Ceuta a l'espai duaner de la UE podrien contribuir a facilitar la formalització dels fluxos econòmics a l'espai transfronterer.

4.4. Continuïtat i cooperació

Com s'ha dit, la disputa geopolítica obstrueix el diàleg transfronterer normalitzat entre les institucions locals de banda i banda del perímetre. Malgrat tot, existeixen algunes escletxes per a les experiències de cooperació transfronterera que cal interpretar, és clar, des de l'òptica de l'excepcionalitat. Sempre subjectes a la negociació entre Madrid i Rabat, la presència d'exercicis de cooperació transfronterera a la regió Ceuta-Marroc encarna una de les nombroses contradiccions que planen sobre aquest paisatge fronterer.

En l'àmbit de la lluita contra la immigració poden trobar-se diversos exemples de cooperació transfronterera. L'any 2005, després dels anomenats "atacs a les tanques" de Ceuta i Melilla (Goldschmidt, 2006), la col·laboració hispanomarroquina en matèria de securització fronterera i control migratori es va reforçar. De manera sorprenent, Rabat va acceptar cooperar amb Espanya en les tasques de vigilància del que el Marroc considera una frontera il·legítima. La cooperació transfronterera en la lluita contra la immigració il·legal mostra com, més enllà de la discontinuïtat politicoterritorial, existeix un espai per a la gestió transfronterera del territori. En el cas particular de la lluita contra la immigració, cal destacar que la cooperació es va encetar en el marc d'unes relacions bilaterals harmòniques entre el govern espanyol de José Luis Rodríguez Zapatero i els governs marroquins de Driss Jettou i Abbas el Fassi. El mateix clima ha continuat amb els governs de Mariano Rajoy, a Madrid, i Abdelilah Benikran, a Rabat. El diàleg va ser força menys fluid durant els darrers quatre anys de la presidència de José María Aznar (2000-2004).

Un altre exemple destacable de cooperació es produeix en l'àmbit de la sanitat pública. Tot i ser de caràcter tàcit, la cooperació transfronterera entre els sistemes de salut ceutí i marroquí existeix. Cal remarcar el cas dels serveis d'urgència i maternitat que l'hospital de Ceuta presta a ciutadans marroquins. De fet, el 18% dels usuaris d'urgències són marroquins i el 15% del pacients

admesos també. Per altra banda, el 29% dels parts atesos a l'Hospital de Ceuta són protagonitzats per ciutadanes marroquines¹⁴. El fet que moltes dones embarassades creuin la frontera per tal de rebre assistència a Ceuta genera, en ocasions, situacions curioses. Per exemple, el 23 d'abril de 2007 el diari local *El Faro de Ceuta* informava que una dona marroquina, Rahma, havia donat a llum al bell mig de la frontera, literalment entre Ceuta i el Marroc. Atès que no hi havia temps d'arribar a l'hospital de la ciutat, dos membres de la Guàrdia Civil la van ajudar i assistir en el part.

Nogensmenys, cal tenir en compte que, de moment, fins i tot en el marc d'unes bones relacions bilaterals, és poc probable que el Marroc s'avingui a participar en iniciatives comunitàries de cooperació transfronterera (com les incloses al Programa Interreg), si també hi participa Ceuta. Des de l'any 2007, els Instruments Europeus de Veïnatge i Partenariat faciliten la cooperació transfronterera entre la UE i el Marroc. Però, de la mateixa manera, les disputes geopolítiques segueixen obstruint la cooperació en el cas de Ceuta. En qualsevol cas, és important observar que l'espai potencial per a la cooperació transfronterera creix. Dos factors contribueixen a aquest creixement de manera especial. D'una banda, la intensificació de la interconnexió econòmica entre els dos costats de la frontera. I d'altra banda, l'aprofundiment de la interdependència de les lògiques urbanes de Ceuta i el nord del Marroc. Tot plegat conforma un escenari fronterer dual, on l'espai per al conflicte i per a la cooperació coexisteixen.

Abans de cloure aquesta secció, cal fer esment, de manera breu, al cas de Gibraltar –un altre territori marcat per l'existència de desacords geopolítics. Sens dubte, l'establiment d'analogies entre les disputes territorials hispanomarroquines i les hispanobritàniques és un exercici complex. Entre els casos de Ceuta i el de Gibraltar existeixen diferències històriques i jurídiques importants (Gold, 2009 i 2005; Ballesteros, 2005; Sáenz de Santa María *et al.*, 2004; Cajal, 2003; Groom, 1997). Ocupar-se de l'entrellaçament d'aquestes dues discussions geopolítiques no constitueix l'objectiu d'aquest text. Això no obstant, sembla important assenyalar que amb posterioritat a l'arrencada del Fòrum Tripartit de Diàleg (Espanya-Regne Unit-Gibraltar), el 18 de setembre de 2006 es van assolir diversos acords de cooperació transfronterera entre els dos països. Els acords feien referència a l'ús de l'aeroport de Gibraltar, a la gestió dels trànsits fronterers, a les pensions dels antics treballadors espanyols de Gibraltar i al capítol de les telecomunicacions (Gold, 2009, p. 79). El cas Gibraltar-Espanya mostra que, malgrat el conflicte bilateral, la gestió transfronterera del territori és possible. Encara que, com recorda Gold (2009, p. 92), res indica que des d'un punt de vista estratègic la posició espanyola hagi canviat gens ni mica respecte de la mantinguda en els darrers cinquanta anys, l'acord va ajudar a

14. Dades aportades per Jesús Lopera, director d'INGESA (Instituto Nacional de Gestión Sanitaria), durant una entrevista amb l'autor a Ceuta, 19/01/07.

normalitzar les relacions Gibraltar-Espanya pel que fa referència a un bon nombre de qüestions operatives específiques. És per això que la identificació i implementació de projectes de cooperació local entre Gibraltar i el seu entorn pot encarnar un model inspirador per als gestors de les dinàmiques de (dis)continuitat territorial a la regió Ceuta-Marroc.

5. Un nou ordre territorial a l'escenari fronterer Ceuta-Marroc

La conjugació de (dis)continuitats territorials a què s'ha fet referència als apartats anteriors mostra que la regió Ceuta-Marroc es troba immersa en una tensió permanent entre les lògiques de fortificació-conflicte i de cooperació-interacció. A mesura que aquesta tensió s'intensifica, la relació de poder entre els dos costats de la frontera es transforma. De fet, durant l'última dècada, l'ordre territorial a la regió fronterera ha estat fortament sacsejat. Durant molt de temps la maniobra fronterera ha estat orquestrada des de Ceuta i el lideratge territorial ha estat indubtablement ancorat a la ciutat espanyola. Però ara la situació sembla estar canviant, i el que podríem definir com a "centre de gravetat fronterera" sembla que s'està desplaçant. En el marc de les importants transformacions urbanes i econòmiques del nord del Marroc, els patrons d'interacció fronterera s'estan reescrivint.

En paral·lel a la intensificació del poder fragmentador de la militarització selectiva del perímetre de Ceuta, l'evolució de la dinàmica territorial a la regió suggereix la gradual amalgamació socioeconòmica entre els dos vessants de la frontera. Les profundes disparitats econòmiques entre banda i banda de la frontera tendeixen a escurçar-se, i el comerç irregular transfronterer perd pistonada. Inserida en aquest nou esquema territorial, la posició de Ceuta ha perdut centralitat. La ciutat hauria de deixar de ser interpretada com *el* motor econòmic regional que ha estat durant dècades. I, més aviat, hauria de passar a ser entesa com *un* motor econòmic regional. És a dir: no l'únic, no el principal. El poder relacional de Ceuta enfront del Marroc ha disminuït en termes geoeconòmics i en termes geopolítics. A l'altra costat de la tanca fronterera ha succeït a l'inrevés.

La nova configuració de relacions de poder entre Ceuta i el Marroc (és a dir: la nova distribució de capacitat d'influència geopolítica i geoeconòmica entre els dos costats de la frontera) reclama la reconceptualització del diàleg polític transfronterer a la regió. L'evolució del diagrama de (dis)continuitats frontereres presentat en aquest text mostra que, malgrat l'herència pesada del conflicte territorial, l'espai per a un model d'interacció basat en la cooperació s'incrementa. En aquesta tessitura, el diàleg i la cooperació entre les dues principals institucions polítiques locals (*Ciudad Autónoma de Ceuta* i *Municipalité*

de Fnideq) han ser entesos com una eina potencial clau en la gestió de l'actual dinàmica territorial a l'escenari fronterer. Com s'ha dit, les potencialitats en l'àmbit de la cooperació no poden desvincular-se del desenvolupament urbà extraordinari que experimenta la regió. La continuïtat urbana a través de la frontera es va consolidant i suggereix la gestació d'una amalgama urbana transfronterera entre Ceuta i el seu rerepaís. L'espai i la necessitat d'iniciatives de gestió transfronterera augmenta. En aquest sentit, les potencialitats de cooperació sobre diversos aspectes com l'ús aeroportuari, el tractament de residus, la protecció del medi ambient o la producció energètica conformen un terreny fèrtil que cal explorar.

La progressiva interdependència entre els dos costats de la frontera podria contribuir a confegir el matalàs d'interessos que Espanya i el Marroc proven de construir des de fa dècades. Ara per ara, des de la reraguarda diplomàtica, Madrid i Rabat semblen monitorar de quina manera la mà invisible de les transformacions econòmiques influencia l'evolució de les dinàmiques territorials a la regió fronterera. En funció de les seves decisions, la gestió del nou escenari Ceuta-Marroc pot esdevenir una oportunitat per tal de superar, si més no parcialment, les discrepàncies geopolítiques incrustades des de ja fa massa temps al paisatge fronterer.

Bibliografia

- AFFAYA, N.; GUERRAOUI, D. (2006). *La imagen de España en Marruecos*. Barcelona: Fundació Cidob.
- ALBET-MAS, A. (2006). "Three Gods, Two Shores, One Space: Religious justifications for tolerance and confrontation between Spain and colonial Morocco during the Franco era". *Geopolitics*, núm. 11 (4), p. 580-600.
- ANDREAS, P. (2000). *Border Games. Policing the U.S-Mexico Divide*. Ithaca/London: Cornell University Press.
- ARMSTRONG, W.; ANDERSON, J. [ed.]. (2007). *Geopolitics of European Union enlargement. The fortress empire*. London/New York: Routledge.
- BALLESTEROS, A. (2004). *Estudio diplomático sobre Ceuta y Melilla*. Ceuta. Instituto de Estudios Ceutíes.
- (2005). *Los contenciosos de la política exterior de España*. Ceuta: Instituto de Estudios Ceutíes.
- BARTHEL, P. A.; PLANEL, S. (2010). "Tanger-Med and Casa-Marina, prestige projects in Morocco: new capitalist frameworks and local context". *Built Environment*, núm. 36 (2), p. 48–63.
- BERG, E.; EHIN, P. (2006). "What kind of border regime is in the making?: Towards a differentiated and uneven border strategy". *Cooperation and conflict*, núm. 41, p. 53-71.
- BIALASIEWICZ, L. [ed.] (2009). "Political geography of contemporary events: The new political geographies of the European neighbourhood". *Political Geography*, núm. 28, p.79-89.
- (2011). *Europe in the World: EU Geopolitics and the making of European space*. Aldershot: Ashgate.
- BIGO, D. (2001). "The Möbius ribbon of internal and external security(ies)", dins: ALBERT,

- M; JACOBSON, D.; LAPID, Y. [ed.]. *Identities, borders, orders*. Minneapolis: University of Minnesota Press, p. 91-116.
- BLANCHARD, E.; WENDER, A. S. (MIGREUROP) [ed.] (2007). *Guerre aux migrants: Le livre noir de Ceuta et Melilla*. Editions Syllepse.
- BOEDELTE, F.; VAN HOUTUM, H. (2011). "Brussels is Speaking: The adverse speech geo-politics of the European Union towards its neighbours", *Geopolitics*, núm. 16:1, p. 130-145.
- (2008). "The abduction of Europe: A plea for less 'Unionism' and more Europe". *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, núm. 99 (3), p. 361-365.
- BROEDERS, D. (2007). "The new digital borders of Europe: EU databases and the surveillance of irregular migrants". *International Sociology*, núm. 22 (1), p. 71-92.
- CAJAL, M. (2003). *Ceuta, Melilla, Olivenza y Gibraltar ¿Dónde acaba España?* Madrid: Siglo XXI.
- CARABAZA, E.; DE SANTOS, M. (1992). *Melilla y Ceuta. Las últimas colonias*. Madrid: Talasa ediciones.
- CARLING, J. (2007). "Migration control and migrant fatalities at the Spanish-African borders". *International Migration Review*, núm. 41 (2), p. 316-343.
- CARRERA, S. (2007). "The EU Border Management Strategy. FRONTEX and the Challenges of Irregular Immigration in the Canary Island". *CEPS Working Document*, núm. 261/March.
- CASAS, M.; COBARRUBIAS, S.; PICKLES, J. (2011) "Stretching borders beyond sovereign territories? Mapping EU and Spain's border externalization policies". *Geopolítica(s). Revista de estudios sobre espacio y poder*, vol. 2, núm. 1, p. 71-90.
- CEMBRERO, I. (2006). *Vecinos alejados. Los secretos de la crisis entre España y Marruecos*. Barcelona: Galaxia Gutenberg/Círculo de Lectores.
- COLLYER, M. (2007). "In-Between Places: Trans-Saharan transit migrants in Morocco and the fragmented journey to Europe". *Antipode*, núm. 39 (4), p. 668-690.
- EUROPEAN COMMISSION (2005). *Technical mission to Morocco. Visit to Ceuta and Melilla. On illegal immigration. 7th October – 11th October 2005. Mission Report. Informe*.
- DE HAAS, H. (2008). "The myth of invasion: the inconvenient realities of African migration to Europe". *Third World Quarterly*, núm. 29 (7), p. 1305-1322.
- DEL SARTO, R. A ; SCHUMACHER, T. (2005). "From EMP to ENP : What's at stake with the European neighbourhood policy towards the Southern Mediterranean?". *European Foreign Affairs Review*, núm. 10, p. 17-38.
- DÜVELL, F. (2005). *Illegal Immigration in Europe. Beyond control*. Houndmills: Palgrave/Macmillan.
- (2006). *Crossing the fringes of Europe: Transit migration in the EU's neighbourhood*. University of Oxford, Centre on Migration, Policy and Society (Working Paper, núm. 33).
- EL ABDELLAOUI, M.; CHIKHI, N. (2002). "Structure et transformations des espace urbains frontaliers: cas de Finideq", dins: GROUPE DE RECHERCHES GÉOGRAPHIQUES SUR LE RIF. *Urbanisation et urbanisme dans les montagnes rifaines (Maroc)*. Tétouan: Publications du G.R.G. Rif, p. 49-93.
- EL ABDELLAOUI, M.; CHIKHI, N.; BOULIFA, A. (2008). *Fnideq. Dynamisme et dysfonctionnement d'une ville frontalière*. Tétouan/Tangier: Présidence de l'Université Abdelmalek Essaadi Tétouan, Maroc & Agence Spéciale Tanger-Méditerranée.
- ESCRIBANO, G. (2005). *¿Europeización sin Europa? Una reflexión crítica sobre la Política de Vecindad para el Mediterráneo*. Real Instituto Elcano, Documento de Trabajo (DT) 23/2005 11/05/2005.
- FEKETE, L. (2004). "Deaths at Europe's Borders". *Race and Class*, núm. 45 (4), p. 75-89.
- FERNÁNDEZ BESSA, C.; MAZKIARAN, M. (2008). *Frontera sur. Nuevas políticas de gestión y externalización del control de la inmigración en Europa*. Barcelona: Virus Editorial.

- FERRER-GALLARDO, X.; KRAMSCH, O. (2012). "El archipiélago-frente mediterráneo. Fractura, ensamblaje y movimiento en el contorno sur de la UE", dins: *Fronteras en movimiento. Migraciones hacia la UE en el contexto mediterráneo*. Barcelona: Edicions Bellaterra, p. 79-104.
- FERRER-GALLARDO, X. (2007). "Border acrobatics between the European Union and Africa. The management of sealed-off permeability on the borders of Ceuta and Melilla", dins: BRUNET-JAILLY, E. [ed.], *Borderlands: Comparing border security in North America and Europe*. Ottawa: University of Ottawa Press, p. 75-96.
- (2008). "The Spanish-Moroccan border complex: Processes of geopolitical, functional and symbolic rebordering". *Political Geography*, núm. 27, p. 301-321.
- (2011a). "Territorial (dis)continuity dynamics between Ceuta and Morocco: Conflictual fortification vis-à-vis cooperative interaction at the EU border in Africa". *Tijdschrift voor economische en sociale geografie (Journal of Economic & Social Geography)*, núm. 102 (1), p. 24-38.
- (2011b). "El islam y la identidad europea". *Le Monde Diplomatique*, desembre 2011.
- FERRERO-TURRIÓN, R.; LÓPEZ-SALA, A. (2012). "Fronteras y seguridad en el Mediterráneo", dins: ZAPATA-BARRERO, R., FERRER-GALLARDO, X. [ed.], *Fronteras en movimiento: migraciones hacia la UE en el contexto mediterráneo*. Barcelona: Edicions Bellaterra, p. 229-254.
- GARCIA, J. (2010). *The Secret Web of Intrigue*. Gibraltar: Panorama Publishing.
- GARCÍA FLÓREZ, D. (1999). *Ceuta y Melilla. Cuestión de Estado*. Ceuta: Archivo Central.
- GILLESPIE, R. (2006). "This stupid little island: A neighbourhood confrontation in the Western Mediterranean". *International Politics*, núm. 43 (1), p. 110-132.
- (2008). "A 'Union for the Mediterranean' ... or for the EU?". *Mediterranean Politics*, núm. 13 (2), p. 277-286.
- GOLD, P. (2005). *Gibraltar: British or Spanish?* Routledge, Oxford and New York.
- (2009). "The Tripartite Forum of Dialogue: Is this the Solution to the 'Problem' of Gibraltar?". *Mediterranean Politics*, núm. 14 (1), p. 79-97.
- GOLDSCHMIDT, E. (2006). "Storming the Fences: Morocco and Europe's anti-migration policy". *Middle East Report*, núm. 239.
- GONZÁLEZ ENRÍQUEZ, C. (2007). "Ceuta and Melilla: clouds over the African Spanish towns; Muslim minorities, Spaniard's fears and Morocco-Spain mutual dependence". *The Journal of North African Studies*, núm. 12 (2), p. 223-238.
- GROOM, A. J. R. (1997). "Gibraltar: A pebble in the EU's shoe". *Mediterranean Politics*, núm. 2 (3), p. 20-52.
- ILLAMOLA DAUSÀ, M. (2008). *Hacia una gestión integrada de las fronteras. El Código de Fronteras Schengen y el cruce de fronteras en la Unión Europea*. Barcelona: CIDOB.
- JONES, A. (2011). "Making Regions for EU Action: The EU and the Mediterranean", dins: BIALASIEWICZ, L. [ed.], *Europe in the World: EU Geopolitics and the Making of European Space*. Aldershot: Ashgate, p. 41-58.
- JONES, A.; CLARK, J. (2008). "Europeanisation and discourse building: The European Commission, European Narratives and European Neighbourhood Policy", *Geopolitics*, núm. 13 (3), p. 545-571.
- JORRY, H. (2007). "Construction of a European institutional model for managing operational cooperation at the EU's external borders: Is the Frontex Agency a decisive step forward?". *Challenge Liberty & Security, Research Paper*, núm. 6.
- KHACHANI, M. (2006). *La emigración subsahariana: Marruecos como espacio de tránsito*. Barcelona: Documentos CIDOB
- KOSLOWSKI, R. (2000) *Migrants and Citizens. Demographic Change in the European State System*. Ithaca-Londres: Cornell University Press.
- KRAMSCH, O. (2006). "Transboundary governmentality on Europe's postcolonial edge : the Cypriot Green Line", *Journal of Comparative European Politics*, núm. 4-2, p. 289-307.

- KRAMSCH, O. (2011). "Along the Borgesian frontier: excavating the neighbourhood of *Wider Europe*", *Geopolitics*, núm. 16-1, p. 193-210.
- LA PARRA CASADO, D.; PENALVA VERDÚ, C.; MATEO PÉREZ, M. (2007). "La imagen de España y Marruecos en la prensa marroquí y española durante el incidente del islote Perejil (Leyla)". *Revista CIDOB d'Afers Internacionals*, núm. 79-80, p. 145-165.
- LAHAV, G.; GUIRAUDON, V. (2000). "Comparative perspectives on border control: Away from the border and outside the state", dins: ANDREAS, P.; SNYDER, T. *The Wall around the West: State borders and immigration controls in North America and Europe*. Nova Iork: Rowman & Little-field, p. 55-71.
- LAHLOU, M. (2005). "Les migrations irrégulières entre le Maghreb et l'Union Européenne: Evolutions récents". Florència: Le Consortium Euro-Méditerranéen pour la recherche appliquée sur les migrations internationales (CARIM) (Research Report 2005/03). http://www.carim.org/Publications/CARIM-RR05_03_Lahlou.pdf (consultat 20/10/2008).
- LARA, R. [ed.] (2012). *Informe derechos humanos en la frontera sur*. Sevilla: Asociación Pro Derechos Humanos de Andalucía-APDHA.
- LÓPEZ GARCÍA, B. (2007). *Marruecos y España. Una historia contra toda lógica*. Madrid: RD editores.
- LÓPEZ SALA, A.; ESTEBAN SÁNCHEZ, V. (2010). "La nueva arquitectura política del control migratorio en la frontera marítima del suroeste del Europa: los casos de España y Malta", dins: ANGUIANO, M. E.; LÓPEZ SALA, A. M. [ed.]. *Migraciones y fronteras. Nuevos contornos para la movilidad internacional*. Barcelona: Icaria, p. 75-102.
- LAZRAC, R. (1974). *Le contentieux territorial entre le Maroc et l'Espagne*. Casablanca: Dar el Kitab.
- MARTÍN CORRALES, E. (2002). *La imagen del magrebi en España. Una perspectiva histórica, siglos XVI-XX*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- MIGREUROP (2004). *S.I.V.E: blindage électronique des frontières espagnoles*. <http://www.migreurop.org/article626.html> (consultat 15/04/2009).
- MORÉ, I. (2004). "The economic step between neighbours: the case of Spain-Morocco". *Mediterranean Politics*, núm. 9 (2), p. 165-200.
- PLANET, A. (1998). *Melilla y Ceuta: espacios frontera hispano-marroquíes*. Melilla: Ciudades Autónomas de Melilla y Ceuta - UNED Melilla.
- PLANET, A.; HERNANDO DE LARRAMENDI, M. (2003). "Maroc-Espagne: la crise de l'îlot du Persil", dins: LEVEAU, R. [dir.]. *Afrique du Nord Moyen-Orient. Espace et conflits*. París: Les Études de la Documentation.
- RAMÍREZ FERNÁNDEZ, A.; JIMÉNEZ ÁLVAREZ, M. (2005). *Las otras migraciones. La emigración de menores marroquíes no acompañados a España*. Madrid: Akal.
- RIBAS-MATEOS, N. [ed.] (2011). *El Río Bravo Mediterráneo. Las regiones fronterizas en la época de la globalización*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- SÁENZ DE SANTA MARÍA, P. A.; IZQUIERDO SANS, C. (2004). "Eppur si mueve... Un nuevo enfoque en las negociaciones sobre Gibraltar (a propósito de los comunicados conjuntos de 27 de octubre y 16 de diciembre de 2004)". *Revista Española de Derecho Internacional*, núm. 56 (2), p. 741-764.
- SIDAWAY, J. (2000). "Postcolonial geographies: an exploratory essay". *Progress in Human Geography*, núm. 24 (4), p. 591-612.
- SPIERINGS, B.; VAN DER VELDE, M. (2008). "Shopping, borders and unfamiliarity: consumer mobility in Europe". *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, núm. 99 (4), p. 497-505.
- SZMOLKA VIDA, I. (2005). *El conflicto de Perejil: la información y la opinión periodística sobre Marruecos en tiempos de crisis*. Ceuta: Ciudad Autónoma de Ceuta, Archivo Central.
- VAN HOUTUM, H. (2010). "Human blacklisting: the global apartheid of the EU's external border regime". *Environment and Planning D: Society and Space*, núm. 28 (6), p. 957-976.

- VAN HOUTUM, H.; FERRER-GALLARDO, X. (2010). "Las vallas fronterizas de la UE", *El País*, 12/10/2010.
- VAN HOUTUM, H.; BOEDELTE, F. (2009). "Europe's shame, death at the borders of the EU". *Antipode*, vol. 41, núm. 2, p. 226-230.
- VILLANOVA, J. L. (2004). *El Protectorado de España en Marruecos. Organización política y territorial*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- WALTERS, W. (2002). "Mapping Schengenland: denaturalizing the border". *Environment and Planning D: Society and Space*, núm. 20, p. 561-580.
- ZAPATA-BARRERO, R.; DE WITTE, N. (2007). "The Spanish Governance of EU Borders: Normative questions". *Mediterranean Politics*, núm. 12 (1), p. 85-90.
- ZAPATA-BARRERO, R., FERRER-GALLARDO, X. [ed.] (2012). *Fronteras en movimiento: migraciones hacia la UE en el contexto mediterráneo*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- ZEMNI, S.; BOGAERT, K. (2011). "Urban renewal and social development in Morocco in an age of neoliberal government", *Review of African Political Economy*, núm. 38:129, p. 403-417.
- ZURLO, Y. (2005). *Ceuta et Melilla. Histoire, représentations et devenir de deux enclaves espagnoles*. París: L'Harmattan.

